

Vörös Kata

Könyv és kritika – A soá emlékezetének tárgyasulása 1945 és 1948 között

Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

Kisantal Tamás *Az emlékezet és a felejtés helyei* című könyve nem a magyar holokausztirodalomról szól. Célja nem a rekanonizáció vagy a kánonteremtés, hanem interdiszciplináris igénnyel kívánja megismertetni a korszak publikációit és az azokat övező társadalmi hatásokat, diskurzusokat. A szerző munkájában szimbolikus helyeket vizsgál, könyveket mint emlékezhelyeket,¹ amelyeket megalkottak, hogy emlékezzenek és emlékeztessenek, ám mára nagyrészt feledésbe merültek. Kisantal arra tesz kísérletet, hogy leszámoljon – David Cesarani szavaival élve² – a „hallgatás mítoszával”, amely a soá utáni csend téves hipotézise, s feltárja a magyar holokauszt irodalmi ábrázolásának korai történetét.

György Péter *Apám helyett* című kötetében – amelyben apja naplóját, leveleit, feljegyzéseit használja fel ahhoz, hogy rekonstruálja annak munkaszolgálatos múltját, valamint kettejük kapcsolatát – tévesen használja a „háború utáni kollektív amnézia”³ fogalmát. A könyvet mint „revelációt, katartikus élményt, trauma-feldolgozó nagy elbeszélést,

□ A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktoranda és tanársegéd. E-mail: vorosk@or-zse.hu

1 A kötetben bővebben elemzett művek: Török Rezső: *Enyv és szappan* (1945), Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* (1946), Királyhegyi Pál: *Mindenki nem halt meg* (1947), Soós Magda: *A besúgó* (1947), Déry Tibor: *A tanúk* (1948).

2 Cesarani, David: A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezzettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 261–287.

3 György Péter: *Apám helyett*. Budapest: Magvető, 2012. 9.

több generációs családrégényt”⁴ várta az olvasók egy része, és ezt a várakozást nyomatékosította, hogy a kötet egy olyan időszakban jelent meg, amikor a 2010 utáni *kettős hivatalos holokausztemlékezet* volt kialakulóban.⁵ A György Péter által említett amnézia, a nem tudás és

4 Erős Ferenc: „Az emlékezés és a felejtés kettős ügynöke”. In: Erős Ferenc: *Psziché és hatalom. Esszék és tanulmányok*. Budapest: Kalligram, 2016. 188.

5 Kovács Mónika: Globális és lokális holokausztemlékezetek. In: Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.) *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 198–219.

a nem ismerés valójában a holokauszt utáni második generáció sajátja volt.⁶ Ebből a *tudatlanságból* következhetett, hogy az 1970-es években az újdonság erejével hatott Ember Mária *Hajtűkanyar*⁷ és Száraz György *Egy előítélet nyomában*⁸ című könyve, s kialakulhatott az a téves nézet, hogy ezek a művek jelentették a magyar holokausztdiskurzus kezdetét.

Kisantal könyve a felismerés erejével hathat, közelebb hozhat minket a holokausztemlékezet sérülékenységéhez és instrumentalizálásához. A szerző könyvében egy határhelyzetet ír körül: a korai években az egyéni emlékezetekből kollektív emlékezet alakul, s ez a holokausztemlékezet 1948 után egy kisebbségi csoport emlékezetévé válik. Rámutat arra, hogy 1945 és 1948 között több mint kétszáz soával kapcsolatos kötet jelent meg: az írástudók felelősségük tudatában fel akarták dolgozni a második világháború traumáját, túlélői memoárok, munkaszolgálatos és deportáltbeszámolók, valamint fikciós művek követték egymást nagy számban. Ezek a művek tárgyiasult kifejezőeszközökké, textuális emlékhelyekké, a kulturális emlékezet közvetítőjeivé váltak. Ugyanolyan közvetítőkké, mint az ugyanezen években emelt holokauszt-émlékművek. A korabeli neológ holokauszt-émlékművekre (mártír-émlékművekre) jellemző, hogy különböző célközönségeknek fogalmazzák meg az üzeneteiket: héber nyelvű felirataik a zsidó közösségnek szólnak, magyar nyelvű felirataik a többségi társadalomnak. A magyar nyelvű feliratok jellemző üzenete a „Ne ölj!” parancsolat,⁹ amely a zsidóság csoportjának áldozati szerepét hangsúlyozza. A kettős nyelvezet egyfajta párbeszéd vágyát is jelképezheti, ám mivel az emlékhelyek kisebbségi térben találhatóak s a többség számára szinte láthatatlanok – a sokszor sírszerű

6 Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?”. Interjúk. *Medvetánc*. 1985/2–3. 129–144. Valamint Erős Ferenc az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején indult második generációs kutatásainak motivációjáról – mint a második generáció tagja – így vallott: „Virág Teréz világította meg azt az utat, amin aztán én is el próbáltam indulni és feltérképezni azt egy szélesebb körben, hogy mit is jelent tulajdonképpen a második generáció tagjának lenni. És ez nagyon sok szempontból a saját élményeimből, a saját tudatlanságaimból, a saját szorongásaimból és a saját magányomból is fakadt.” *Régi traumák és új kihívások – kerekasztalbeszélgetés Virág Teréz munkásságának mai jelentőségéről*. <https://youtu.be/o8vYaEBMbEM> (letöltés ideje: 2022. május 20.)

7 Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest: Szépirodalmi, 1974.

8 Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. Budapest: Magvető. 1976.

9 Kinga Frojimovics: „Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...”. Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica*, 14, 2006. 115–128.; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráchel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv: *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Kalligram, 2018. 118–141.

korai mártír-émlékműveket ugyanis zsidó temetőben emelték –, a várt dialógus nem jöhetett létre.¹⁰

Bár a korai mártír-émlékművek nem teremtettek társadalmi párbeszédet, mint Kisantal munkájából megtudhatjuk, a soá irodalmi megjelenítése mégis diskurzusteremtő volt, a megjelent kötetekre nagy közönségigény mutatkozott és heves kritikákat váltottak ki. A szerző könyvében nemcsak a keletkezett műveket vizsgálja az emlékezet szimbolikus közvetítőiként, hanem az azokat övező egyéb diskurzusokat is, amelyek a „szövegek befogadását meghatározták, és érdemi recepciójukat megakadályozták”. (45.) Megállapítja, hogy a korabeli kritikákban a soá után keletkezett túlélői memoárok, munkaszolgálatos és deportáltbeszámolókat, valamint a háborús műveket az „élményirodalom” címkéjével látták el, amely „általában negatív kategóriaként, problémás irodalmi irányzatok, szemléletmódok összességeként szerepel”. (61.) A korabeli kritikákban alulírtnak, rémregényszerűnek vagy szenzációhajásznak minősítik az „élményirodalom” körébe sorolt köteteket, azaz a negatív minősítés és a valóságtartalom megkérdőjelezése alapvetően meghatározta a korai holokausztemlékezetet.

1945 és 1948 között a szerzők olyan kódrendszert alkalmaztak, amelyet ismertek, s amelyben úgy érezték, hogy meg tudják mutatni a munkaszolgálat, a gettólét vagy akár a lágerek világának tapasztalatát, s mely kódrendszer a háború előtti évek stílusával és műfaji sajátosságaival volt rokon. A régről ismert kódrendszer azonban megváltozott, 1948 után egy új keretrendszer alakult ki, az új rezsimnek új kifejezőeszközökre, nyelvre, szimbólumokra volt szüksége. Jan Assmann szerint „a keretek felejtésserkentő megváltozásának ősmoddellje, ősjelenete az idegenbe utazás, a határátlépés”.¹¹ Kisantal Tamás írja: „1948–1949 után [...] az »élményirodalom« szövegei átadták a helyüket a kommunista ideológia narratívájához illeszkedő felszabadulási irodalomnak”. (86.) A zsidók szenvedéseinek, a soának a tematikája a Rákosi-rendszerben egyenesen

10 A kettős nyelvhasználat nem idegen a magyarországi zsidóságtól, az 1860–61-ben épült kiskunhalasi zsinagóga külső és belső homlokzatán is mind a mai napig héber és magyar nyelvű feliratokat olvashatunk. A zsinagóga külső homlokzatára, amelyet az utca embere is láthatott, az „Egyedül az Istennek” felirat került, udvari homlokzatára, a bejárat fölé, amelyet csak a közösség láthatott, a Zsoltárokból ihletett sor: *זה השער לך*, azaz „Ez a kapu az Örökkévalóé” (Zsolt 118:20). Ezekkel az idézetekkel is hangsúlyozva az épület rendeltetését mind a zsidóság, mind a többségi társadalom tagjai számára.

11 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest: Atlantisz, 1999. 218.

a tiltott, a Kádár-érában a tabunak számító témakonstrukciók közé tartozott, s csakis egy-két kevés nyilvánosságot kapott kötet vagy szimbolikus beszéd formájában juthatott nyilvánosságra.¹²

Michel Foucault a következőképpen fogalmazott Collège de France-beli székfoglaló előadásában: „A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”¹³ Az élményirodalom-kategória folyamatos átalakulása felszabadulási irodalomként pontosan szemlélteti a hatalomváltás folyamatát, ahogyan a régi keretrendszer helyét elfoglalja az új. A holokausztemlékezet 1948 után az évente megrendezett mártír-istentiszteletekkel és -megemlékezésekkel egy kisebbségi csoport, legfőképp a zsidók emlékezetévé zsugorodott.

A fordulatot az 1990-es évek, a rendszerváltás utáni időszak jelentette, amikor a magyar társadalom találkozott a globális holokausztemlékezettel, és azt vette át. Ebből a globális holokausztemlékezetből alakult ki a hivatalos holokausztemlékezet, majd 2010-et követően a kettős – a korábbi, hivatalos globális és a magyar felelősséget hárító¹⁴ – holokausztemlékezet. 2010 után még inkább felerősödött a felelősséget elutasító s azt a németekre hárítani igyekvő diskurzus, amely – mint Kisantal kötetéből megtudhatjuk – már közvetlenül a második világháború után is jelen volt a magyar társadalomban. Eszerint „a magyar háborús szerepvállalást a német elnyomás példájaként” lehet értelmezni azzal a céllal, hogy „a németekkel szembeni ellenállást” tételezzék „a valódi magyarság egyik alapvető attribútumának. Pontosabban azt a korábbi nemzeti identitásképző narratívát újították meg, amely a nemzeti összetartást a külső elnyomó hatalommal szembeni ellenállásként kívánta megerősíteni.” (191.) Vagyis e diskurzusban a kollektív áldozatiság kapott helyet, amely a többségi társadalmat nemcsak felmenti a felelősség alól, ha-

12 A Kádár-korszakban jelenlevő tabusítás az újabb kutatások tükrében értelmezhető tágabb emlékezeti kontextusban is, amelyek gyökerei, akár Nyugat-Európában is a két világháború közötti korszakig visszanyúlnak. Lásd: Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben. Korall, 85, 2021, 138–168.

13 Foucault, Michel: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991/7. 868–889.

14 Kovács Mónika: Globális és lokális holokausztemlékezetek. In: Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.) *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 198–219.

nem azt áldozati szerepbe helyezve teremt pozitív identitást számára.¹⁵ A fent bemutatott diskurzus napjainknak is részét képezi, s a 2014-ben rendezett holokauszt-emlékvén a nyilvánosság teljes kizárásával, az éj leple alatt, a hatalom által titokban odacsempészett és felállított *A német megszállás áldozatainak emlékművében* testesül meg. Ennek felállítását számos vita övezte,¹⁶ s tervével és létesítésével párhuzamosan létrejött az ellenpárja is, az *Eleven emlékmű*.¹⁷ Ez organikusan változik, s zömmel az áldozatok utódai és rokonai építik személyes tárgyakkól, fényképekből és a zsidó gyászt jelképező kövekből,¹⁸ személyes emlékeikkel és a privát történelem tárgyaival cáfolva a hatalom narratíváját.

Kisantal egy másik fontos momentumra is rámutat könyvében, mégpedig arra, hogy a kollektív áldozatiság diskurzusa miként jelenhetett meg 1945 és 1948 között. Elemzésében többek között a háborús bűnösök elhúzódozó népbírósági pereit és az azokat övező diskurzusokat említi, amelyek során szintén felbukkant a magyarok felelősségének háárítása és a németek felelősségének hangsúlyozása: „az elítéltek a saját zsebükre dolgozó rablókként vagy a németek által dróton rángatott félkegyelmű tömeggyilkosokként jelentek meg”. (220.) Azaz a csoportból kiemelték, démonizálták és emellett bagatellizálták a háborús bűnösöket, ezáltal egyrészt őket is felmentve a felelősség alól, hiszen ha bolondnak titulálják őket, nem lehetnek felelősségük tudatában, másrészt felmentették a szemlélődőket is, a néma cinkosokat, azokat a hétköznapi embereket, akiknek bűnrészes hallgatása hozzájárult a bekövetkezett tragédiához.

Az *Egy piaci nap*¹⁹ című regényében Závada Pál a hatalom által legitímált gyűlölet eluralkodásáról írt 2016-ban. Műve érzékelhetővé teszi azt a folyamatot, amint Kunmadaras lakói – hétköznapi emberek, nem háborús bűnösök – 1946 májusában pusztá szemlélőkből aktív elkövetőkké váltak az igaztalan vérvád következtében. A regény feledésre ítél

15 Fülöp Éva – Kóvágo Pál (szerk.): *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold, 2018.

16 Hunyadi György: Visszatekintés a jelenből. In: Hunyadi György – Török László: *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2014. 9–25.

17 Erőss, Agnes: „In memory of victims”: Monument and counter-monument in Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65/3. 237–254., DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.3.3>

18 *A német megszállás áldozatainak emlékművét* övező tiltakozás nem egyedüli, 2010 után szinte minden a holokauszttal kapcsolatos szimbolikus hatalmi tettét és megszólalást visszásságok egy másik gócpont a *Sorsok Háza* körüli társadalmi vita, amely 2018-ban zajlott.

19 Závada Pál: *Egy piaci nap*. Budapest: Magvető. 2016.

momentumokat is bemutat, így például azt, hogy a falu lakói a zsidók kényszerűen hátrahagyott ingatlanjait és ingóságait – az alig egy-két évvel azelőtt megszokottá vált gyakorlatnak megfelelően – a zsidók elhurcolása után eltulajdonították és magukénak tekintették, hogy aztán a zsidók visszatérése a faluba újabb feszültséget és újabb agressziót szüljön.²⁰

Mindez jól mutatja, hogy a második világháború alatt megélt kollektív traumáinkat a mai napig sem sikerült feldolgoznunk. Kisantal Tamás műve hiánypótló, munkája során a történeti „idegent, az elfelejtettet” (54.) tárja fel. Bár a könyvben tárgyalt kötetek felejtéshelyekké váltak, az azokat övező beszédmodok mindmáig velünk élnek. Kisantal olyan sémákkal ismerteti meg olvasóját, amelyek a mai kor diskurzusát is meghatározzák, így könyve számos további szociálpszichológiai és emlékezetkutatás alapjául szolgálhat.

20 Vélhetőleg a magyarországi kettős hivatalos holokausztemlékezet is arra sarkallja az alkotókat, hogy a korszakkal foglalkozzanak. Závada Pál mellett fontos megemlíteni Zoltán Gábor nevét is, aki *Orgia* című regényében a tettesek és áldozatok szerepeit járja körül. Zoltán Gábor: *Orgia*. Budapest: Kalligram. 2016.